

बेकर स्ट्रिटका दुई आँखा कथामा डायस्पोरिक चेतना

बाबुराम ओझा

उपप्राध्यापक

नेपाली विभाग, भोजपुर बहुमुखी क्याम्पस, भोजपुर, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाल

Email: brobjp@gmail.com

DOI: <https://doi.org/10.3126/dristikon.v10i1.34579>

लेखसार

प्रस्तुत आलेख जया राईद्वारा लिखित बेकर स्ट्रिटका दुई आँखा कथामा रहेको डायस्पोरिक प्रवृत्तिको अध्ययनमा केन्द्रित छ। डायस्पोरा सबै कारणले परदेश बसाइँ गएर छरिएर बसेका मानिसको पीडाको अनुभूति हो। साहित्यको डायस्पोरिक अध्ययनले कृतिमा निहित त्यस्तो द्वैतसंस्कृतिले निर्मित मानसिकता र व्यवहारको अध्ययन गर्छ। विवेच्य कथामा अभिव्यक्त जीवनको अवस्था र यसमा रहेका डायस्पोरिक पक्षको विश्लेषण गर्नु यस आलेखको मुख्य उद्देश्य रहेको हुनाले विषयलाई त्यहीँ केन्द्रित गरिएको छ। यस लेखको तयारीका लागि सामग्री सङ्कलनका क्रममा प्राथमिक सामग्रीका रूपमा जया राईलिखित कथालाई लिइएको छ र विषयको सैद्धान्तिक आधार निर्माणका लागि पुस्तकालयबाट द्वितीयक प्रकारका सामग्री लिइएको छ। कथाको डायस्पोरिक अध्ययन गर्दा डायस्पोराको सामान्यीकृत सिद्धान्तमा आधारित भएको हुनाले सामग्रीको विश्लेषणका क्रममा निगमन विधिको प्रयोग गरिएको छ। विवेच्य कथालाई डायस्पोराका मूलभूत मान्यताका आधारमा वर्णन र विश्लेषण गर्नु यस अध्ययनको उद्देश्य रहेकाले लेखका रूपमा प्रस्तुतीकरण गर्दा वर्णनात्मक विधि प्रयुक्त छ। डायस्पोरिक कृतिका अतीततर्फको यात्रा, ऐकान्तिकता, परिचयहीनता र यान्त्रिक जीवनको पीडा जस्ता पक्षका आधारमा यहाँ कथाबाट साक्ष्यहरू उद्यृत गरी विषयको तार्किक पुष्टि गरिएको छ। बेकर स्ट्रिटका दुई आँखाकथामा बेलायतको विरानो भूमिमा नेपालीहरूले भोगेको अप्त्यारोको अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ। यस कथाले प्रवासमा रहेका नेपालीको सङ्घर्ष, चिन्ता, परिचयहीनता, असन्तुष्टि, तथा द्वैतसांस्कृतिकताको चित्रण गरेको छ। निष्कर्षतः डायस्पोरिक चिन्तनका दृष्टिले कथा अब्बल ठहरेको छ।

शब्दकुञ्जी : डायस्पोरा, यान्त्रिकता, परिचयहीनता, द्वैतसांस्कृतिकता, ऐकान्तिकता

विषय परिचय

बेकर स्ट्रिटका दुई आँखा जया राईद्वारा लिखित यसै सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत विदेशी जीवनशैली र परिवेशमा आधारित कथा हो। राईका *डम्बरी* (सन् २००५) *बेकर स्ट्रिटका दुई आँखा* गरी दुई कथासङ्ग्रह प्रकाशित छन्। राई बेलायती भूमिमा बसेर नेपाली साहित्यमा कलम चलाउने लेखिका हुन्। राईले डायस्पोरिक जीवनका विविध पक्षलाई समेटेर कथा रचना गरेकी छिन्। उनका कथाहरूमा नेपालीपनको बीज भएका बेलायती परम्परा र संस्कृतिसँग सम्बन्धित विविध पक्षको उत्खनन भएको छ। द्वैतसंस्कृति, ऐकान्तिकता, निराशा तथा अपनत्वको खोजी उनका कथाका मुख्य कथात्मक प्रवृत्ति रहेका छन्।

बेकर स्ट्रिटका दुई आँखा कथाको कथानक ह्यारो अन द हिल स्टेसनमा बसेर अक्सब्रिजबाट आउने मेट्रोपोलिटन रेलमा मानिसको खचाखचमा घुस्रिएकी हिस्सीको अवस्थाबाट प्रारम्भ हुन्छ। कथाकारले हिस्सी पात्रका जीवनभोगाइका घटना र द्वन्द्वमार्फत कथानकलाई गति दिएको हुनाले यहाँ तृतीय पुरुष वा बाह्य दृष्टिबिन्दुको प्रयोग रहेको छ। हिस्सीको संवेगात्मक अवस्थसँगै कथा अगाडि बढेको र कमल जस्ता पात्रको अवस्था पनि

हिस्सीकै पक्षबाट हेरिएको हुनाले यहाँ बाह्यभिन्न पनि सीमित दृष्टिबिन्दु प्रयुक्त छ। अफिसको समय भएकोले एकपछि अर्को स्टेसनमा मानिसहरूको भिड थपिएकाले रेलभिन्न अत्यन्त भिड छ। हिस्सी दुईवटा सिटको बीचको खाली ठाउँमा जसोतसो अडेस लागेर उभिन्छे। रेलभिन्न मानिसहरू आफ्नै धुनमा पत्रिका पढिरहेका तथा एमपिथ्री बजाएर रमाएका छन् तर हिस्सीको ध्यान भने रेलको भयालबाट देखिने सुन्दर दृश्यले तानिरहेको छ। बेकर स्ट्रिटमा पुग्ने बेलामा रेलबाट ओर्लन लाग्दा पूर्वपरिचित कमलमाथि हिस्सीको दृष्टि पुग्छ। हिस्सी र कमलबीच केवल हेलोहाई हुन्छ र दुवैले हात मिलाएर मित्रताको न्यानो मात्र साट्छन् तर उसले कमललाई विदाइको हात हल्लाउन पनि नपाएकाले उसलाई भाउन्न हुन्छ। हिस्सीलाई कुनै एकान्त स्थानमा गएर शान्तिको सास फेर्न मन लाग्छ तर अर्को रेल समाप्तुपर्ने हतारोले त्यसो गर्न सम्भव छैन। अर्को रेलको यात्राभरि हिस्सी कमलसँगको लन्डनको विगत सम्झन्छे। कमलले गरेको सहयोग, उनीहरूबीचको मित्रता, कमलले गरेको प्रेमको याचना र आफ्नो अस्वीकृति सबै उसका मानसपटलभरि छाउँछन्। पाँच वर्षअघि कमलसँग छुटेपछि धेरै सपनाका राजकुमारहरू दिलमा राज गर्न आए पनि कमल जस्तो स्वच्छ हृदयको मानिस नपाएकोमा हिस्सी पश्चाताप गर्छे। हिस्सीलाई कमलसँग माफी माग्न र प्रेमको याचना गरेर चिच्याउन मन लाग्छ र कथा समाप्त हुन्छ। यस आलेखमा डायस्पोरिक चिन्तनका दृष्टिले 'बेकर स्ट्रिटका दुई आँखा कथाको विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ।

अध्ययनको आवश्यकता र औचित्य

डायस्पोरिक चिन्तन साहित्यिक कृतिको विश्लेषण र आप्रवासी जीवन नियाल्ने लोकप्रिय आधार बन्दै आएको छ। डायस्पोरा आजको समालोचनाको अध्ययनीय स्वरूप र उत्तरआधुनिक परिवेशको समावेशी समीक्षा शाखाका रूपमा निरन्तर विकसित छ। नेपाली साहित्य सिर्जनाका क्षेत्रमा डायस्पोरा विस्तारित र विकसित बन्दै गए पनि समालोचनाका क्षेत्रमा यस विषयमा अध्ययन कार्य थोरै भएको छ। समालोचक खगेन्द्रप्रसाद लुइटेलले विभिन्न लेख तथा भिन्नभिन्न देशमा सम्पन्न कार्यक्रममा प्रस्तुत कार्यपत्रमार्फत डायस्पोराको सैद्धान्तिक मानकको चरिचर्चा र यसको निर्व्योमसम्बन्धी गहन विचार प्रस्तुत गरेका छन्। गोवन्दराज भट्टराईले डायस्पोरिक कृतिहरूको खोजीमेली गरी ती कृतिमाथि आफ्नो विचार प्रस्तुत गरेका छन्। राजेन्द्र सुवेदीले आप्रवासी शब्दको प्रयोग गरेर डायस्पोरिक साहित्यको स्वरूप र यसको विश्लेषणका मानदण्ड प्रस्तुत गरेका छन्। नेत्र एटम, दीपक सुवेदी, रूपक श्रेष्ठ, बालाकृष्ण अधिकारी र अरू लेखकहरूबाट पनि डायस्पोरिक मान्यताका आधारमा कुनै कृतिविशेषको विश्लेषण गर्ने कार्य फाइफुट्ट भएको छ। यी अध्ययनले लेख तयार पार्ने क्रममा विषयको सैद्धान्तिक पक्षमा स्पष्ट हुन र कथाको विश्लेषण गर्न सहयोग पुगेको छ। यी पूर्वाध्ययन डायस्पोराको निर्व्योम, नेपाली डायस्पोराको अवस्था तथा केही कृतिगत विश्लेषणमा आधारित रहेको तर प्रवासमा बसेर नेपाली कथामा लेखनमा लागि परेकी जया राईका कथाको डायस्पोरिक अध्ययनसँग सम्बन्धित नरहेको स्पष्ट हुन्छ। उनका कथाको डायस्पोरिक पक्ष यहाँ अध्ययनीय विषय बन्न पुग्छ। त्यसैले आँखा स्ट्रिटका दुई आँखा कथामा निहित डायस्पोरिक पक्षको खोजी गर्नु आवश्यक हुन जान्छ। डायस्पोरिक मान्यताका आधारमा जया राईको कथाकृतिको विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको हुनाले यस लेखको औचित्य पुष्टि हुन्छ। डायस्पोराका मान्यतालाई आधार बनाएर कथाको विश्लेषण गर्न चाहने र जया राईको कथाकारिता र उनका कथामा निहित डायस्पोरिक पक्षको अध्ययन गर्न चाहने अनुवर्ती लेखक, अध्येताका लागि यो लेख उपयोगी रहेको छ।

सैद्धान्तिक आधार

डायस्पोरा अङ्ग्रेजी भाषाबाट आएको आगन्तुक शब्द हो। अङ्ग्रेजीको Diaspora शब्द ग्रीक भाषाको Dia र spiro बाट निर्मित छ। यसको अर्थ बाहिर छरिने वा हत्याउने भन्ने हुन्छ। प्रारम्भमा प्राचीन प्यालेस्टाइन

छोडेर चारैतिर भागेका मानिसहरूलाई जनाउन प्रयुक्त डायस्पोरा शब्दले हिंसा, क्रान्ति, निर्वासन आदि कारणले मानिसहरू बाहिरिने प्रक्रियालाई बुझाउँथ्यो तर आज जुनसुकै ठाउँबाट स्वैच्छिक वा वाध्यात्मक बसाइँ सार्ने साभापैतृक भूमि भएका समुदायलाई जनाउँछ (भट्टराई, २०६८, पृ.१८५-१८६) । यस शब्दले पछिल्लो समयमा शैक्षिक र सञ्चार क्षेत्रमा मात्र नभएर संसारभरका मानिसको ध्यान खिचेको छ । विश्वव्यापीकरणसँगै अन्तर्राष्ट्रिय बसाइँसराइको सामान्यीकरण तथा राज्यद्वारा खेलिएको कमजोर भूमिकाअनुरूप डायस्पोराको विकास विश्वभर भएको हो भन्ने बुनो (२०१०, पृ.३५) को तर्कले डायस्पोराको निर्माण र विकासमा विश्वव्यापीकरणको भूमिका स्पष्ट हुन्छ ।

आज डायस्पोराका फरक प्रकारहरू विश्वव्यापी रूपमा वितरित छन् । सम्बन्धित समुदायको भाषिक, साहित्यिक र सामाजिक संरचना तथा राष्ट्रको उत्पत्ति, औद्योगीकरण, राजनैतिक व्यवस्था र जातीय एवम् सांस्कृतिक सम्बन्ध जस्ता पक्षले डायस्पोराको प्रकार निर्माण गर्छन् । यिनै आधारमा औद्योगिक, भाषासहितको धार्मिक, राजनैतिक र जातीय तथा सांस्कृतिक गरी डायस्पोराका प्रमुख चार प्रकार हुन्छन् । आज जातीय तथा सांस्कृतिक डायस्पोरा तुलनात्मक रूपमा व्यापक चर्चामा रहेको छ (बर्ने, २०१०, पृ.३९-४१) । कतिपयले डायस्पोरा र पारदेशिकता (ट्रान्सनेसनलिज्म) लाई समानार्थी रूपमा प्रयोग गरेका छन् तर यिनमा थोरै समानता र पर्याप्त भिन्नता भएको तथ्य बुझनुपर्छ । लचकदार हुनु र जन्मभूमि तथा परदेशको अनुभूतिसँग सम्बन्धित हुनु यिनीहरूबीचको मूलभूत समानता हो तर पारदेशिकता नयाँ र तुलनात्मक रूपमा व्यापक शब्द हो, जसले डायस्पोराले समेट्न नसक्ने सबै प्रकारका सामाजिक संरचना र वर्तमानको बसाइँसराइको प्रवृत्ति र दिशाको अध्ययन गर्छ र स्वयम् डायस्पोरालाई पनि समेट्छ (फेस्ट, २०१०, पृ.२०-२२) । त्यसैले कुनै पनि साहित्य सिर्जना विदेश रहेर होइन, त्यस कृतिमा निहित डायोस्पोरिक मान्यता वा प्रवृत्तिको अवलम्बनले मात्र डायोस्पोरिक बन्न पुग्छ (श्रेष्ठ, २०७२, पृ.५४) ।

एक देशबाट बसाइँ गएर वा अन्य कारणले अर्को देशमा छरिएर बस्नुपर्दा नयाँ मुलुकको परिवेशजन्य भिन्नताले गर्दा पीडा वा सड्कट भोग्न बाध्य मानिस नै डायस्पोरा हुन् र त्यस्ता पीडा र स्मृतिजन्य अनुभूति प्रस्तुत गरी रचिएको साहित्य मात्र डायोस्पोरिक साहित्य हुन्छ भन्ने लुइटेल् (२०७२, पृ.४३) को विचार सर्वस्वीकार्य छ । यस तथ्यबाट नयाँ स्थानमा रहँदाका अतीतको यात्रा, अभिघातपूर्ण मानसिकता, सांस्कृतिक द्वैधता तथा यान्त्रिक जीवनका सङ्घर्ष आदि अभिव्यक्त भएको कृति मात्र डायोस्पोरिक कृति हुने निष्कर्ष निस्कन्छ । बुटलर (२००१, पृ. १९५) ले डायोस्पोरिक अध्ययनका मुख्य पाँच पक्षको चर्चा गर्दै विछोडिनुको कारण, जन्मभूमिसँगको सम्बन्ध, आतिथेय भूमिसँगको सम्बन्ध, डायोस्पोरिक समुदायको अन्तर्सम्बन्ध र विभिन्न प्रकारका डायोस्पोराको तुलनात्मक अध्ययनलाई डायोस्पोरिक अध्ययनका पक्षहरू मानेकी छन् । डायोस्पोरिक संस्कृति एक प्रकारको विलयन र अधिमिश्रण भएकाले डायोस्पोरिक समालोचना गर्दा कृतिले सङ्केत गरेका भिन्न जगत, पात्र र परिवेशको अध्ययन मुख्य कुरा मानिन्छन् (भट्टराई, २०६८, पृ.९३) । त्यसले कृतिको डायोस्पोरिक अध्ययनका क्रममा साहित्यशास्त्रका अतिरिक्त समाजका अन्य क्षेत्रसँग कृतिगत परिवेशको सम्बन्धसूत्रको अध्ययन आवश्यकिय हुन्छ ।

शोधविधि तथा सामग्री

“बेकर स्ट्रिटका दुई आँखा कथामा डायस्पोरा” शीर्षकमा तयार पारिएको यो लेख स्थापित मान्यताका आधारमा कृति वा पाठको विश्लेषण गरिएको गुणात्मक प्रकारको लेख हो । यस लेखमा विभिन्न उपशीर्षकमा सैद्धान्तिक आधार तथा कृतिको विश्लेषण गरी विषयलाई प्रस्तुत गरिएको छ । आँखा स्ट्रिटका दुई आँखा कथामा रहेको डायोस्पोरिक पक्ष केकस्तो छ ? भन्ने प्रश्न नै यस अध्ययनको मूल अनुसन्धान प्रश्न हो । यसै प्रश्नमा केन्द्रित रहेर

विवेच्य कथामा चित्रित जीवनको अवस्था र यसमा रहेका डायस्पोरिक विशेषताहरू स्पष्ट पार्नु यस आलेखको मुख्य उद्देश्य रहेको छ। यस लेखका लागि आवश्यक सामग्री सङ्कलनका क्रममा प्राथमिक र द्वितीयक दुवै प्रकारका सामग्री लिइएको छ। प्राथमिक सामग्रीका रूपमा जया राईलिखित कथासङ्ग्रहलाई लिइएको छ। डायस्पोराको सैद्धान्तिक आधार निर्माणका लागि पुस्तकालय तथा इन्टरनेटबाट द्वितीयक प्रकारका सामग्री लिइएको छ। विवेच्य कथाको डायस्पोरिक अध्ययन गर्दा डायस्पोराको सामान्यीकृत तथा प्रचलित सिद्धान्तमा आधारित गरिएको हुनाले सामग्रीको विश्लेषणका क्रममा यहाँ निगमन विधिको प्रयोग गरिएको छ। विवेच्य कथालाई डायस्पोराका मूलभूत मान्यताका आधारमा वर्णन र विश्लेषण गर्नु यस अध्ययनको उद्देश्य रहेकाले लेखका रूपमा प्रस्तुतीकरण गर्दा वर्णनात्मक विधि प्रयुक्त छ। लेखको आकारगत सीमाका कारण कथामा भएका रचनाविधानगत मूल्य पर्गलेतिर नलागी डायस्पोरिक मान्यताका आधारमा सम्बन्धित कथाको विश्लेषण गरेर निष्कर्ष निकालिएको छ।

परिणाम तथा छलफल

कथाको डायस्पोरिक विश्लेषण

कुनै पनि कृतिको डायस्पोरिक अध्ययन गर्दा सो कृतिमा निहित कथ्यको आधारमा त्यहाँका जीवन र सांस्कृतिक पक्ष केलाइन्छ। बेकर स्ट्रूटका दुई आँखा कथा बेलायती व्यस्त जीवनशैली र एउटा नेपालीले बेलायतमा भोग्नुपरेको यान्त्रिक जीवनको पीडाको चित्रण गरिएको कथा हो। यहाँ विवेच्य कथाको डायस्पोरिक अध्ययनका क्रममा कथामा रहेका पात्रले भोगेको आप्रवासी पीडालाई तेस्रो जीवन र संस्कृति, परिचयहीनता र एकान्तकता तथा यान्त्रिकताका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ। यहाँ कथामा रहेका साक्ष्यका आधारमा तथ्यहरूको विश्लेषण गरिएको छ।

डायस्पोराको जीवन भनेको मातृभूमिमा भोगेको भन्दा फरक तेस्रो जीवन हो र यहाँ भोगेको संस्कृति पनि तेस्रो संस्कृति हो, जहाँ दुईवटा फरक तत्वको मिश्रण रहेको हुन्छ (भट्टराई, २०६८, पृ.१८८)। मानिस विभिन्न उद्देश्यले आफ्नो भूमिबाट आप्रवासन हुने क्रममा आफ्नो जन्मस्थान र मातृभूमि छोडेर परदेशको ठाउँ र परिवेशमै आफूलाई घुलमेल गराउँछ (सुवेदी, २०७६, पृ.५३)। यसरी नयाँ स्थानमात्र होइन, त्यहाँको सांस्कृतिक पृथकता, राजनैतिक पद्धति तथा जातीय वा धार्मिक पक्षमा समायोजन हुने कठिनाइ हुन्छ। बेकर स्ट्रूटका दुई आँखा शीर्षकको कथामा यही समायोजनको कठिनाइ अभिव्यक्त भएको छ। नेपालबाट पैसा कमाउने उद्देश्यले स्टुडेन्ट भिसामा हिस्सी बेलायत गएकी हो। बेलायतमा कुनै काम नखोजी उसलाई कलेजको फी तिर्न र कोठाको व्यवस्थापन गर्न कठिनाइ छ। यो तेस्रो जीवनको जीवनशैली हो, एक प्रकारको वाध्यता हो। नेपालबाट विद्यार्थी भिसामा विदेश जाने तर पढ्नेभन्दा पनि कमाउने धुनमा भौतारिने आप्रवासी प्रचलन हो। बेलायती भूमिमा विदेशीलाई काम खोज्न सजिलो छैन। छ। जागिर खानका लागि बैंक खाता चाहिन्छ तर खाता खोल्न जागिर नभई हुँदैन। यस्तो विरोधाभासपूर्ण नियमले गर्दा विदेशीले नेपालीलाई हैरानी दिइरहेका छन् तर मान्छे विभिन्न हन्डर खपेर पनि निरन्तर सङ्घर्षरत देखिन्छ। यो नयाँ भूमिमा विरानो ठाउँमा सहयोग गर्ने मान्छे कोही छैन। हिस्सी यही व्यवहारको चपेटामा परेकी छे। तलको साक्ष्यले यस कुरालाई प्रमाणित गर्छ :

साक्ष्य - १

लन्डन प्रवेश गरेको सुरुका दिनहरू सुन्नेले राम्रा माने पनि भोग्नेलाई फलामका च्युरा चपाउन जस्तै कठिन छ। कलेजको फी, कोठाभाडा, आफ्नो दैनिक पकेट खर्च, ट्राभल फेयर र जीवनको नयाँ गोरेटामा हिँड्नको लागि जागिर खोज्ने पर्नेछ तर जागिर पाउन भने सजिलो छैन है यहाँ। अनेक पेपरवर्क गर्नुपर्ने।

...जहाँ काम खोज्न भयो बैंक एकाउन्ट खोलेको हुनुपर्ने । तर बैंकले चाहिँ काम नभई खाता खोल्न नदिने आदि । यो के हो, दोहोरो एकअर्कामा काटाकाट गर्ने नियमहरू । (पृ.३)

माथिको साक्ष्यले अवसरको खोजीमा लन्डन पुगेकी हिस्सीले सुरुका दिनमा भोगेका कठिन अवस्था र हैरानी प्रस्तुत गरेको छ । विद्यार्थी भिसामा लन्डन छिरेकी हिस्सीलाई नयाँ ठाउँ र नयाँ नियमका कारण जागिर खोज्न धौधौ परेको छ । जागिरका लागि बैंक खाता तर खाताका लागि जागिर वा कुनै युटिलिटी बिल चाहिने विरोधी कानून र कर्मचारीको रुखो व्यवहारको मार उसलाई परेको छ । यस्तो जीवन बिताइरहँदा डायस्पोरिक पात्रहरू अतीतको सम्झनाले प्रभावित भैरहन्छन् र अतितका सजिलो, सहायता, मानवीय व्यवहार तथा जन्मभूमिमा रहेको आत्मीयता गुमाएको अनुभव गर्छन् । कथाकी पात्र हिस्सी विरोधी नियमको मार र कुनै सहयोगको अभावमा निस्साय बनेकी छे । मानिस नयाँ भूमिमा प्रवेश गरेपछि त्यस भूमिमा समायोजन हुनुभन्दा अगाडि आफ्नो परिचयको समस्याले छोप्छ र नयाँ नियम, संस्कृति तथा चालचलनमा आफूलाई ढाल्ने मुख्य समस्या आइलाग्छ (भट्टराई, २०७१, पृ.१८६) । डायस्पोरिक जीवनको पहिलो चरण अतीतमोहको पीडाले व्याप्त हुनुको साथै यतिबेला नयाँ ठाउँ, परिवेश, संस्कार, भाषा, चालचलन र नयाँ जीवनको सुन्दर सपना र चिन्ता पनि संगसंगै आउँछन् । कथामा नयाँ सपना बोकेर पढ्ने बहानामा लन्डन पुगेकी हिस्सीमा लन्डनमा खपेको नयाँ परिवेशमा समायोजन हुन नसकेको पीडा व्याप्त छ । उसलाई बैंक र जागिर दिने संस्थामा धाउँदैमा हैरानी भएको छ तर ऊ आफ्ना सपना पूरा गर्नका लागि निरन्तर लागिपरेकी छे ।

डायस्पोरिकहरूले भोगेको भिन्न संस्कृति पनि चर्चायोग्य छ । सांस्कृतिक पक्षमा जोडबल गरेकै कारण डायस्पोरिक अध्ययनले मुख्य गरी डायस्पोरिक जीवनको सांस्कृतिक पक्षमा मात्र जोड दिएको र प्रवासिएका मध्यमवर्गीय जीवनका असमान भौतिक अवस्थाको अध्ययन गर्न नसकेको भन्ने आरोप पनि लाग्ने गरेको छ (म्याकलियोड, २००८, पृ.४) । यो आरोप केही हदसम्म स्वाभाविक पनि छ । मानिस विभिन्न उद्देश्यले आफ्नो भूमिबाट आप्रवासन हुने क्रममा आफ्नो जन्मस्थान र मातृभूमि छोडेर परदेशको ठाउँ र परिवेशमै आफूलाई घुलमेल गराउँछ (सुवेदी, २०७६) । यसरी नयाँ ठाउँमा जाँदा स्थानमात्र होइन, त्यहाँको जातीय वा सांस्कृतिक पृथकतामा समायोजन हुने कठिनाइ हुन्छ । कथाकी पात्रलाई प्रारम्भमा लन्डनमा समायोजनको त्यही कठिनाइ भएको छ । विकसित देशका मानिसहरू रेलमा चढेर अफिस र घर गरिरहन्छन् । मानिसको भीड र व्यस्तता देखिन्छ । रेलमा पनि नौलो संस्कृति देखिन्छ । पत्रिका पढ्ने, एम पिथ्री बजाउने र यात्रामै रमाउने संस्कृति यहाँ रहेको छ । यस भीडमा पनि नेपालीलाई भने प्राकृतिक सुन्दरताको मोहले भुलाउँछ । बस वा रेलका भ्यालबाट परपरका सुन्दर दृश्यमा रमाउने नेपाली संस्कृति र रेलभरि कसैको कुनै मतलब नराखी आफ्नै धुनमा रमाउने विदेशी प्रचलनको मिश्रण भएको छ । यस कुराको प्रमाण तलका साक्ष्यले दिन्छ :

साक्ष्य - २

कसैको कानका एमपी थ्रिको झञ्कारमा रमेर हाई भोलुममा खोलेर सँगै बस्नेलाई इरिटेड गराइरहेका छन् । यात्रा न हो कसैलाई कसैको कम्प्लेन छैन । छन् त आफ्नै धुनमा पत्रिकाका पाना वा किताबका पाना पल्टाउँदै छन् जीवनका आफ्नै पानाहरू हरक्षण... हिस्सीका आँखा स्टेसनबाट टिपेर ल्याएको मेट्रो डेली पेपरभन्दा पनि परपर भ्यालबाट देखिने दृश्यमा छिनछिनमा फेरिइरहन्छन् । घना बस्तीहरू । विशाल गोदाम घरहरू । ठुलठुला हरिया पार्क नै काफ़ी छन् समय सदुपयोग गर्न (पृ.१)।

माथिको साक्ष्यले सबै आफ्नै धुनमा रमाएर रेलको यात्रा गरिरहेको र कसैलाई कसैको केही परवाह नभएको प्रसङ्गमाफत बेलायती एकाकी प्रवृत्तिलाई प्रस्तुत गर्छ । हिस्सीका लागि यो नयाँ संस्कृति समायोजन हुन

नसक्ने प्रवृत्ति हो । यहाँ रेलको यात्रामा कसैले कसैको बारेमा केही सोच्दैन । एकलै रमाउने यहाँको आमसंस्कृति हो । यहाँ आधुनिक सुविधाका पत्रपत्रिका तथा सङ्गीत सुन्ने साधनहरू छन् तर हिस्सीको ध्यान भने परपरको प्राकृतिक वातावरणमा वा सुन्दर दृश्यहरूमा गइरहेको छ । रेलको भयालबाट बाहिरी दृश्य हेर्नु नेपाली संस्कृति हो । यात्रामा कसैले कसैको बारेमा सोध्नु र आत्मीयता व्यक्त गर्नु नेपाली प्रचलन हो । कथाकी पात्र हिस्सी लन्डनको सुविधायुक्त रेलमा व्यस्त र आधुनिकतामा रमाइरहेका मानिसका बीचमा उभिएर प्राकृतिक सौन्दर्यमा भुलिरहेकी छे ।

डायस्पोरिक साहित्यको स्रष्टा आफैँ डायस्पोरिक अनुभूतिको सिकार बन्न पुगेको हुन्छ । यस्तो अनुभूति एकैपल्ट प्रकट हुँदैन । आफ्नो मातृभूमि र कर्मभूमिका बीच जन्मेको द्वन्द्वात्मक संवेगका रूपमा अनुभूतिहरू उत्पन्न हुन्छन् (सुवेदी, २०७३, पृ.१०१) । कथाकी हिस्सीमात्र होइन, कथाकार जया राई पनि लन्डनमा हिस्सीसँगै रेलमा यात्रा गर्दै छिन् । उनी लन्डनमा बस्छिन् र यथार्थमा आधुनिकताको उपभोग गर्छिन् तर कल्पनामा उनलाई अतीतको र नेपालको प्रकृतिको मोह भनभन चर्को छ । अत्याधुनिक सुविधाका अगाडि उनलाई नेपाली प्रकृति र प्राकृतिक सुन्दरताको मोह बढी छ । उनका आँखाले हरियाली, पार्कको आनन्द र शान्तिप्रियताको खोजी गर्छन् । आफ्नो जन्मभूमिको पर्यावरण र त्यसमा रमाएका क्षणको सम्झनाले यस्तो भएको हो । अतीतको यात्राको यो अर्को प्रकार हो । यहाँ रहेको लेखकीय पर्यावरणप्रियता र अगाध मोहलाई तलको साक्ष्यले स्पष्ट पार्छ :

साक्ष्य - ३

विन्टरको पीडाले नाङ्गिएका बोटविरुवाहरू, जाडाले कठाङ्ग्रिएर जिङ्ग्रिङ्ग उभिएका छन् । कसले भन्छ यी सुन्दर चेरीका बोटहरू हुन् भनेर, यी नाङ्गा जाडाका रुखमुनि जाडो मानिरहेको स्याउको तन्नेरी बोट पनि कुरूप र नाङ्गो छ । समरका दिनमा यसको कुनै भाग खाली हुन्न, पात र फलले लटरम्मै भएर (पृ.१) ।

माथिको साक्ष्यले रेलवेको आसपासमा रहेको प्राकृतिक दृश्यलाई देखाउँछ । बर्खायाममा सुन्दर देखिने चेरी र स्याउका रुखहरू हिउँदको समयमा नाङ्गा र उजाड खालि उराठलाग्दो भएका छन् । सुविधाभोगी मानिसको यस्ता प्राकृतिक विषयमा कुनै ध्यान गएको छैन तर कथाकारलाई यसले छोएको छ । यो प्राकृतिक सुन्दरतासम्बन्धी चिन्तन हिस्सीको नभएर कथाकार राईको हो । यहाँ आधुनिक सुविधायुक्त लन्डनमा पनि प्राकृतिक दृश्यमा रमाउनु र यससम्बन्धमा चिन्तन गर्नुले कथाकारको भिन्न संस्कृति तथा आनीबानी, एकलोपनको अनुभूति र समायोजनको कठिनाइ प्रस्तुत गर्छ ।

जुनसुकै कारणले डायस्पोरा बनेका मानिसहरूको भौतिक भूमि र अनुभूतिजन्य मानसिकता दुवै विभाजित हुन्छन् । यस समयमा उनीहरूको मातृभूमिप्रतिको मोह र नयाँ भूमिप्रतिको आकर्षणको संवेगका बीचमा द्वन्द्व हुन्छ (सुवेदी, २०७३, पृ. १०३) । लन्डनमा एकलो रहेको कमललाई बेलायतको रमभूमि दुनियाँमा कसैले पनि साथ दिएको छैन । उसमा डायस्पोरिक अनुभूति र अतीतको याद र नेपाली जातिप्रतिको विशेष स्नेह धेरै छ । हिस्सीमा भने सुरुमा अवसरको खोजीमा लन्डन जाने सफलता प्राप्त भएपछि महत्वाकाङ्क्षाका साथमा अभिमान र स्वार्थ देखिन्छ तर अहिलेकी हिस्सीमा मानवीयता, ममता र आत्मीयता धेरै छ । उसलाई स्वार्थी र यान्त्रिक जीवन पट्यार लागेको छ र कमलसँग मायाको भीख माग्दै चिच्याउन मन लागेको छ । हिस्सीको प्रारम्भको कमलप्रतिको व्यवहार डायस्पोरा बन्नुभन्दा अघिको चरण हो । यसमा अवसरका लागि नयाँ स्थानमा पुगेपछि आफूलाई केके न ठान्ने र आफ्ना तथा आफन्तजनलाई नगन्ने प्रवृत्ति हुन्छ तर सङ्घर्ष र यान्त्रिकताको चपेटामा पित्सिँदै जाँदा समयचक्रले पेलिएपछि त्यो अभिमान हराएर अतीतको मोह र निराशा सुरु हुन्छ । कथाकी नारी पात्र हिस्सीमा यही अवस्था देखिएको छ । हिस्सीको अवस्थालाई तलको साक्ष्यले स्पष्ट पार्छ :

साक्ष्य - ४

अष्टेरो परिस्थितिमा सहयोगी साथी बनेको कमल दिनदिनै मित्रताको घेरा तोड्दै हिस्सीसामु धेरैपटक आउन चाह्यो । हिस्सीभित्रको वाभिमानले किन किन यो कुरा अस्वीकार गरिरह्यो । (पृ. ३)

माथिको साक्ष्यले एउटी नेपाली केटी देखेपछिको कमलको मायाको भीख मगाइलाई देखाउँछ । लन्डन बस्दाका निराशा र एकलोपनले उसले एउटी नेपाली केटीको साथ मागेको छ तर हिस्सीमा अभिमान छ र उसले नेपालीपन वा कमलले मागेको प्रेमको भीखको अन्दाज नै लगाउन सकेकी छैन । हिस्सीको यो डायस्पोरा निर्माण हुनुअगाडिको चरण हो अर्थात् डायस्पोराको प्रथम चरण हो ।

विदेशी ठाउँको बँचाइ भनेको परिचयहीनताको, अस्तित्वहीनताको र केवल बँचाइ मात्र हो । यसमा मानिसलाई आर्थिक अभाव छैन । अथाह धन कमाइ छैन तर आनन्दको लेस पनि छैन । यो डायस्पोरिक पात्रहरूको भोगाइको यथार्थ हो । कथामा विरानो भूमिमा डायस्पोरिक पात्रको हिस्सीले लन्डन पुग्नेवित्तिकै आफ्नो नेपालीको परिचय गुमाउँछे । लन्डनमा जागिर खोज्ने क्रममा बैंक तथा जागिरप्रदायक संस्थाका कर्मचारीका व्यवहार उसलाई रुखा र अपरिचित लाग्छन् । विरानो भूमिमा मेनेजरको पदमा कार्यरत कमल पनि परिचयविहीन भएर त्यहाँ बसिरहेको छ । शारीरिक सुन्दरताको कमी भएका कारण कमल एकलो र परिचयविहीन बनेको छ । हिस्सीसँगको भेटघाट तथा मित्रतापछि आशावादी बनेको ऊ हिस्सीको तिरस्कारपछि पुनः निराशामै रमन बाध्य छ । समयको अन्तरालमा हिस्सीमा अहिले पश्चातापको राँको छ । उसको अभिमान चकनाचुर भएको छ । यन्त्रवत् जीवन चलिरहेको छ । उसको दैनिकी निरन्तर छ तर सन्तुष्टि भने छैन । विना परिचयकी उसमाथि धेरै स्वार्थी मानिसले राज गरेका छन् तर कसैले अँगालेको छैन । ऊ न नेपाली न बेलायती छे वा परिचयविहीन भएकी छे । सुवेदी (२०७३) डायस्पोरिक पात्रले मातृभूमिमा आर्जित मूल्य जोगाउन नसक्दा वर्तमानका मूल्यहरू पनि दारुण बनेको अनुभव गर्छ र ब्याडवाट उखेलिएको अर्को ठाउँमा जरो नगाडेको विउको स्थितिमा विगतको तुलनामा वर्तमान निकै कष्टबोध गर्छ भन्ने तर्क गर्छन् (पृ. १०६) । लन्डन बसाइको पाँच वर्षमा कथाकी पात्र हिस्सीको यही स्थिति देखिन्छ । यस कुरालाई तलको साक्ष्यले प्रस्ट्याउँछ :

साक्ष्य - ५

पढाइको क्रमसँगै लन्डन बसाइ लम्बिँदै गए, एक, दुई, तीन, गर्दै पाँच वर्षतिर । ती समयमा निककैजना राजकुमार आएर राज गरे हिस्सीको दिलमा । तर किन किन खड्किरह्यो कलम राधियाको माया हिस्सीलाई । (पृ. ४)

मान्छे काम र सुनौला अवसरको खोजीमा विकसित देशमा पुग्छन् र व्यक्तिगत चाहना पूरा गर्ने र धनी बन्ने होडमा मेसिनभैँ जीवन व्यतीत गर्न पुग्छन् । उनीहरूमा मानवीय भावना र मान्छेमा हुनुपर्ने सबै कुरा समाप्त हुन जान्छ । यही रूप कथाकी पात्र हिस्सीमा पनि देखिएको छ । जीवनमा प्रगति गर्ने नाममा हिस्सीको व्यक्तिगत जीवन समाप्त भएको छ । उसले लन्डन प्रवेश गरेलगत्तै कमलको जीवनसाथी बन्ने प्रस्तावलाई अस्वीकार गरेपछि अहिले ऊ भावनाशून्य भएर बाँचेकी छे । आफ्नो देशमा भने मानिसको जीवन मेसिनजस्तो काममा मात्र जोतिइरहने खालको छैन र यहाँ मानवीय भावना, कामना र इच्छाहरूको पनि कदर हुन्छ । खासगरी विकसित देशमा कामको संस्कृतिमा फसेपछि मानिसलाई वैयक्तिक जीवन र यसका चाहनाका लागि सोच्ने र त्यसमा कुनै प्रकारको पछुतो गर्ने समय पनि छैन । तलको उदाहरणले यस कुरालाई प्रस्ट्याउँछ :

साक्ष्य - ६

कमललाई विदाइका हात हल्लाउनु थियो । तर बेकर स्ट्रिटको भीडले पेलेर कमल नजिकको रेलको भयालमा पुग्नु अगाडि नै रेलले गति लियो कु...छक्...छक्...छक् । (पृ. २)

रेल हिँडिसक्यो, हिस्सीलाई आफैँलाई भाउन्न भएको महसुस भयो । कतै एकान्तमा क्षणभर भए पनि शान्तिले स्वास फेरोँ भो । तर मानिसको भीडको बाढी चल्ने स्टेसनमा ऊ अर्को रेल समात्न अर्को प्लेटफर्ममा अरु मानिसको बाढीसँग विस्तारै हेलिँदै जानु छ । (पृ. ३)

माथिको साक्ष्यले विश्वव्यापीकरण तथा औद्योगीकरणको प्रभावका कारण मान्छेको जीवन सहज छैन, यसमा सङ्घर्ष धेरै छन् र यो जीवन मेसिनजस्तै छ, भन्ने आशय बोकेको छ । कथाका चित्रित समाजमा यन्त्रवत् दौडिने जीवनचर्या रहेको छ । कथामा मानवीय भावना र आत्मीयता छैनन् । कमलसँग धेरै कुरा भनेर माफी माग्ने हिस्सीको चाहना चाहेर पनि पूरा हुँदैन र यसो गर्न नपाएर एकान्तमा गएर रुने वा शान्तिले एकैछिन बस्ने इच्छा पनि पूरा हुँदैन किनकी ऊ दैनिक कामको रूटिनले बाँधिएकी छे । डायस्पोरिक पात्रहरू केवल व्यक्तिगत कामका लागि दौडिइरहेको र यान्त्रिक जीवनले ल्याएको तनाव, हैरानी तथा बेचैनीमा बाँचिरहेको यहाँ देखिन्छ ।

डायस्पोरिक पात्रले भोग्ने अर्को पीडाजनक अवस्था भनेको ऐकान्तिकता हो । डायस्पोरिक पात्रलाई भिन्न सांस्कृतिक परिवेशले गर्दा घरवारविहीनताको भावले छोप्छ र एकलोपनको महसुस गरिरहेको उसलाई विरानोपनले सताइरहेको हुन्छ (ओभा, २०६७, पृ. ६५) हिस्सीलाई अहिले एकलोपनको महसुस भइरहेको छ । उसको जीवनमा आएका मानिसहरू खालि भौतिक रूपमा उसको शरीर लुट्न मात्र आएका हुनाले तिनीहरूले उसलाई आत्मिक सन्तुष्टि दिन र भावनात्मक रूपमा अँगाल्न सकेका छैनन् । यो डायस्पोरिक पात्रले भोगेको आमपीडा हो । लन्डन पसेसँगै कमललाई अस्वीकार गरेकी हिस्सीको जीवन अहिले एकलोपन र अन्यौलमा बितेको छ । उसले भिन्न सांस्कृतिक परिवेशमा जेजस्तो जीवन भोगी, त्यो भौतिक मात्र थियो र अहिले उसलाई घरवारको पीडाले पनि सताएको छ । यस तथ्यलाई तलको साक्ष्यले प्रस्ट्याउँछ :

साक्ष्य - ७

अहिले उसलाई चिच्याएर कराउन मन लागेको छ, “ कमल ! मैले तिम्रो जस्तो मायाको मुटु बोकेको राजकुमार कोही भेटिनँ, के अझै पनि मेरो लागि ठाउँ खालि छ तिम्रो दिलभित्र ?

ल भैगो, मैले मानेँ, बाहिरी जिउडालभन्दा पनि स्वच्छ हृदयको मानिस जीवनमा खाँचो रहेछ । बल्ल बुझेँ । माफी दिने हो ? (पृ. ४)

माथिको साक्ष्यले हिस्सीमा आएको निराशा तथा घरवारहीनताको भाव अभिव्यक्त गर्छ । उसमा नितान्त एकलोपनको महसुस भएको छ । यसबाहेक भौतिकवादी संस्कृतिको भुलभुलैयामा आत्मीय र साँचो मन भएको मानिसको खाँचो महसुस भएको छ । हिस्सीले सोचेको आर्थिक प्रगति प्राप्ति भएनभएको त यहाँ स्पष्ट छैन तर अहिले पछुतो मान्दै कमलको साँचो मायाको भिनो आशा राख्नुले अपनत्व र नेपालीपनको पीडाले सताएको स्पष्ट हुन्छ ।

डायस्पोरिक जीवनको अर्को विशेषता भनेको भाषिक डायस्पोरा पनि हो । डायस्पोराहरूको मातृभूमिजतिकै प्यारो मातृभाषा नवभूमिको भिन्न भाषा र सांस्कृतिक सम्मिश्रणले गर्दा नयाँ रूपमा विकसित हुन्छ । नयाँ स्थानमा भएका सांस्कृतिक पक्ष र त्यस ठाउँका नामहरू सोही स्थानको भाषामा रहेका हुन्छन् । कथाकी पात्र हिस्सी र कमलको अनुभव र अभिव्यक्तिका साथै कथाकार राईको वर्णनमा यही कुरा लागू हुन्छ । लन्डन पुगेकी हिस्सी,

कमल र कथाकार राईको नेपाली भाषा अङ्ग्रेजीका शब्दहरू मिसिएको नयाँ स्वरूपमा छ। 'अक्सब्रिजबाट आउने मेट्रोपोलिटन अन्डरग्राउन्ड रेल ह्यारो अन द हिल स्टेसनमा पुग्दा थोरै बाँकी सिटहरू पनि भट्टाभट्ट भरिसक्छन्, कसैले कानको एमपी श्रीको झङ्कारमा रमेर, हाइ भोलुममा खोलेरसँगै बस्नेलाई इरिटेड गराई पनि रहेछन् (पृ.१), इम्प्लोइमेन्ट लेटर छ ? कुनै युटिलिटीको बिल छ ? कलेजको लेटर खोई । (पृ.३) जस्ता अभिव्यक्तिमा अङ्ग्रेजी शब्दहरूको प्रयोगाधिक्य रहेको छ। यसरी डायस्पोरिक जीवन भोगाइमा सँगसँगै भाषिक डायस्पोराको पनि निर्माण भइरहेको तथ्य यस कथामा पाइन्छ।

निष्कर्ष

बेकर स्ट्रिटका दुई आँखा शीर्षकको कथामा डायस्पोरिक पात्रको तेस्रो जीवनको पीडा अभिव्यक्त भएको छ। यस कथामा नेपालबाट बेलायत गएकी हिस्सीले विदेशी भूमिमा खेपेको हन्डर र सङ्घर्षमार्फत आधुनिकताको उपभोग गरिरहेका तर कल्पनामा अतीतको याद र नेपाली संस्कृति, आत्मीयता र पर्यावरणप्रतिको मोहमा डुबेका नेपालीको वास्तविकताको सुन्दर चित्रण रहेको छ। विगतमा मातृभूमिमा मानवीय भावना र आत्मीयताका साथ बाँचेका मानिस औद्योगिक जगत्को व्यस्त, पट्यारलाग्दो र उदास जीवन बाँचिरहेको देखिन्छ। नयाँ समाजमा मानवीय भावना र आत्मीयताविहीन तनाव, हैरानी तथा बेचैनीयुक्त जीवनशैली बाँच्ने पात्रको सहानुभूतिजन्य अवस्था यहाँ देखिन्छ। डायस्पोरिक पात्रलाई भिन्न सांस्कृतिक परिवेशले गर्दा घरवारविहीनताको भावले छोप्छ र एकलोपनले सताइरहेको हुन्छ। कथामा विरानो भूमि र भिन्न सांस्कृतिक परिवेशमा एकलोपनको महसुस गरिरहेका पात्रका माध्यमले भौतिक वस्तुको उपलब्धतामा पनि आत्मिक सन्तुष्टि प्राप्त गर्न नसकेका प्रवासीहरूको जीवनचर्या अभिव्यक्त भएको छ। कथामा विरानो भूमिमा परिचयविहीन अवस्थामा रहेका डायस्पोरिक पात्रहरू त्यहाँ भौतिकवादी र औद्योगिक दुनियाँको निराशामै बाँच्न बाध्य भएको अवस्था देखिन्छ। कथाकी पात्र हिस्सीमा वर्तमानमा पश्चातापको राँको छ र उसको अभिमान चकनाचुर भएको छ। यन्त्रवत् र निरन्तर चलिरहेको उसको जीवनमा सन्तुष्टि छैन। धेरै स्वार्थी मानिसले राज गरेका तर कसैले पनि नअँगालेको हिस्सी न नेपाली न बेलायती भएर परिचयविहीन बाँचेकी छे भने कमलको पनि उही मनोदशा देखिन्छ। यसरी अतीतको स्मृति, नयाँभूमिमा पीडा, ऐकान्तिकता तथा परिचयहीनताले गाँजेको यान्त्रिक जीवन बाँचेका नेपालीहरूको डायस्पोरिक जीवनको तस्वीर यस कथामा देखिन्छ। गृहस्मृति वा नोस्टाल्जियाभन्दा धेरै ऐकान्तिकता र परिचयविहीन यान्त्रिक जीवनभोगाइको पीडा अभिव्यक्त यस कथामा डायस्पोरिक अनुभूतिको चित्रण स्थूल भएर देखापर्छ र डायस्पोरिक चिन्तनका दृष्टिले प्रस्तुत कथा अब्बल ठहर्छ।

सन्दर्भसामग्री

- ओझा, रामनाथ (२०७६. माघ). डायस्पोरिक उपन्यास यमपुरीको महलको विश्लेषण. *समकालीन साहित्य, नेपाली साहित्यको सङ्ग्रह*.
- भट्टराई, गोविन्दराज (२०६४). *उत्तरआधुनिक विमर्श*. मोर्डन बुक्स.
- भट्टराई, गोविन्दराज (२०६८). डायस्पोरा साहित्यको सैद्धान्तिक स्वरूप. (राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मणप्रसाद गौतम (सम्पा.)). *रत्न बृहत् नेपाली समालोचना* (सैद्धान्तिक खण्ड). रत्न पुस्तक भण्डार.
- भट्टराई, गोविन्दराज (२०७१). सन्दर्भ : अनेक डायस्पोराका कविता. डायस्पोरिक साहित्य अध्ययनका सैद्धान्तिक आधार र तिनको प्रयोग. (राजेन्द्र सुवेदी (सम्पा.)). *जुगल सैद्धान्तिक नेपाली समालोचना*. जुगल पब्लिकेसन प्रा.लि.

- राई, ज (ई. २०११). *बेकर स्ट्रिटका दुई आँखा*. अन्तर्राष्ट्रिय नेपाली साहित्य समाज.
- लुइटेल्. खगेन्द्रप्रसाद (२०७२. असोज २४). डायस्पोरा र नेपाली साहित्यको विश्वव्यापीकरण. *समकालीन साहित्य. नेपाली साहित्यको सङ्ग्रह* .
- श्रेष्ठ, रूप (२०७२, फागुन २७) कमरेड भाउजू र डायस्पोरिकता, *समकालीन साहित्य, नेपाली साहित्यको सङ्ग्रह* .
- सुवेदी, दीपक (२०७६. माघ २०). भाया साक्रा : डायस्पोरिक नोस्टाल्जिया. *समकालीन साहित्य. नेपाली साहित्यको सङ्ग्रह* .
- सुवेदी, राजेन्द्र (२०७३), *सांस्कृतिक अध्ययन र नेपाली साहित्य*. पाठ्य सामग्री प्रकाशन.
- Butler, K. D. (2001). Defining diaspora: Refining discourse. *Diaspora. Diaspora: A Journal of Transnational Studies*. 10 (2). p. 189-219.
- Bruneau, M. (2010). Diasporas, transnational spaces and communities. *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*. Rainer Baubock and Thomas Faist, Ed., IMISCOE Research. Amstardem University Press. p. 35-49.
- Faist, T. (2010). Diaspora and transnationalism: What kind of dance partners? *Diaspora and Transnationalism: Concepts, Theories and Methods*. Rainer Baubock and Thomas Faist, Ed., IMISCOE Research. Amstardem University Press. p. 9-34.
- Mcleod, J. (2008). Diaspora and Utopia: Reading the Recent Work of Paul Gilroy and Caryl Phillips. *Diasporic Literature and Theory – Where Now?*. Mark Shackleton, Ed., London: Cambridge Scholars Publishing, p. 2-17.